

Lezing van Kick Bras op manifestatie Bonhoeffer 75, die plaatsvond op 20 november 2021

Ik zal spreken over rekenschap geven van de hoop. En ik doe dat door uit te gaan van een tekst die Bonhoeffer schreef voor de jaarwisseling 1942/1943. Hij noemde dit zijn 'Rechenschaft', wat ik vertaal met 'Verantwoording.'

Rekenschap geven van de tijd

Bonhoeffer vindt het belangrijk om zich rekenschap te geven van wat hij en zijn vrienden geleerd hebben van datgene wat zij in deze afgelopen tien jaren hebben gedaan en meegemaakt. Ook in andere teksten geeft hij er blijk van dat hij zich bezint op de tijd waarin hij leeft. In 1940, wanneer hij in het klooster Ettal verblijft, schrijft hij op 28 december een brief aan zijn moeder ter gelegenheid van haar verjaardag. Hij schrijft haar dat de toekomst op dat moment zo onzeker is, dat

wij ons voor lange tijd ertoe moeten beperken, sterker van het verleden en het heden, en dat betekent van de dankbaarheid, te leven als van het uitzicht op de toekomst. Weliswaar voel je, hoezeer het menselijk leven meer dan wat ook van de toekomst leven wil. Je moet je heel bewust erop instellen, jezelf bewust beperken en beheersen, om deze gedachte te kunnen verbieden en dankbaar en blij te zijn met wat geweest is en nog is. Maar het is toch een zegen van deze tijd, dat we dit leren kunnen en zo ook leren om dan weer met meer vertrouwen en moed in de toekomst te zien (DBW 16, 103).

Een woord dat er hier uitspringt is het woord dankbaarheid. Hij vindt het belangrijk om dankbaar terug te zien op de jaren dat je geleefd hebt. Dit wordt voor hem van nog groter belang wanneer hij in de gevangenis zit en zijn toekomst er heel onduidelijk, ja zelfs heel bedreigend uitziet. Zeker nu de toekomst duister is, moet je je bewust zijn van de betekenis van verleden en heden. Dat wordt duidelijker in een brief die hij vier jaar later aan zijn geliefde Maria schrijft, eind april 1944. Daaruit dit fragment:

Je schreef mij onlangs dat je er zo weinig aan hebt dat iets dat verleden tijd is mooi en goed was; dat het allemaal voorbij was. Ook ik heb juist in het afgelopen jaar, vooral in het begin, vaak met deze gedachte gestreden. Maar ik ben tot de conclusie gekomen dat het heel gevaarlijk en verkeerd is en dat men daaraan geen ruimte moet geven. We mogen ons verleden niet verliezen, het is ons eigendom en moet een stukje van ons blijven, anders worden we ontevreden of zwaarmoedig. We moeten alles wat in het verleden gebeurd is altijd weer door het reinigingsbad van de dankbaarheid en het berouw heen laten gaan, dan worden we beter van het verleden en houden we er iets van over. Zeker, het is verleden tijd, maar het is mijn verleden tijd en als zodanig blijft ze tegenwoordig door diepe onzelfzuchtige dankbaarheid voor Gods gaven en door berouw over ons verkeerd zijn, waardoor we de gaven steeds weer verderven. Zo kunnen we zonder onszelf te kwellen aan het verleden denken, ja er zelfs kracht uit putten. Boven al het verleden staat Gods goedheid en Gods vergeving (BB,187).

We zien hier hoe Bonhoeffer allereerst aan Maria aanraadt om het verleden niet te veronachtzamen, omdat het een onlosmakelijk deel is van je identiteit. Als je het verleden loslaat of verdringt, werkt dat alleen maar negatief uit. Hij raadt haar aan om het verleden tegenover God te verantwoorden. Het wordt dan geheiligd en gereinigd in dankbaarheid en rouw. Dankbaar voor de zegeningen die je ontvangen hebt en berouw over datgene wat je verkeerd hebt gedaan. We mogen er wel bij zeggen

dat Gods zegeningen ook ervaren worden in datgene wat je aan goeds gedaan hebt. Bonhoeffer wil hier niet zeggen dat alleen God het goede gaf en dat wij alleen dingen verkeerd doen. Maar hij wil recht doen aan het dubbele karakter van onze levensstijl: het goede en het kwade dat daarin plaatsvond en waar dankbaarheid en berouw beide een passende reactie op is. Een dergelijke verwerking van het verleden noemt hij een reinigingsbad, en hij zegt ervan dat we zo zonder onszelf te kwellen aan het verleden kunnen denken en er zelfs kracht uit kunnen putten. In de brief aan zijn moeder schreef hij dat zij zich vanwege de onzekerheid over de toekomst moesten concentreren op het verleden en het heden. Toch is daarmee niet alles gezegd. Onder het kopje 'Heden en toekomst' schrijft Bonhoeffer in zijn *Rechenschaft* weliswaar, dat we de zorg voor de dag van morgen uit handen moeten geven. Maar dit betekent niet dat we ons zonder verantwoordelijkheid lichtzinnig of berustend moeten uitleveren aan het ogenblik. Ook moeten we niet uit het heden wegluchten met dromen over de toekomst. Nee zegt hij, voor ons geldt:

iedere dag te beleven als was het de laatste en toch in geloof en verantwoordelijkheid zo te leven, als hadden we nog een grote toekomst voor ons ... Denken en doen met het oog op de volgende generatie en tegelijk zonder angst of zorg iedere dag bereid zijn heen te gaan, die houding wordt ons praktisch opgedrongen. In die houding volharden is niet gemakkelijk, echter wel noodzakelijk.

Opvallend is, dat hij verantwoordelijkheid nemen voor de toekomst identificeert met 'denken en doen met het oog op de volgende generatie'. Het lijkt erop, dat hij voor zichzelf niet meer zoveel verwacht. Of in elk geval dat het zwaartepunt van zijn inzet ligt bij de toekomstige generatie. Hij wil ertoe bijdragen dat zij in vrede en recht kunnen leven. Al eerder heeft hij in dit document hierover geschreven, namelijk als hij schrijft: 'De laatste vraag is niet: hoe verlaat ik als held het toneel, maar hoe zal de volgende generatie verder leven?' En ook even verderop zal hij schrijven dat het belangrijk is op het optimisme te behouden, want dat is een kracht om aan de toekomst te bouwen. We mogen ons niet 'onttrekken door passieve berusting of vrome wereldvlucht aan de verantwoordelijkheid voor de komende generaties een toekomst te bouwen.' Hij is ook erg geïnteresseerd in de toekomstverwachtingen van jonge mensen. In een brief aan zijn twintigjarige neef Hans-Walter Schleicher stelt hij hem veel vragen over de gedachtewereld en verwachtingen van zijn generatiegenoten en dan schrijft hij:

Uiteindelijk is de belangrijkste vraag voor de toekomst, hoe wij een basis vinden voor het samenleven van de mensen, welke geestelijke werkelijkheden en wetten wij nemen als fundament van een zinvol menselijk leven (VeO, 308).

Hoezeer hij betrokken blijft op de toekomst van het christelijk geloof in het na-oorlogse Europa blijkt wel uit zijn doopbrief geschreven aan zijn petekind Dietrich, zoon van Eberhard en Renate Bethge. En natuurlijk vooral uit de beroemde brieven over de vraag naar een niet-religieuze beleving van het christelijk geloof en een kerk die niet voor zichzelf, maar voor anderen bestaat. Nadat de aanslag op 20 juli 1944 tegen Hitler mislukt is, realiseert hij zich, dat er voor hem persoonlijk geen uitzicht meer is op vrijheid. Een dag later schrijft hij een ontroerende brief aan Bethge waarin hij zegt dat hij dankbaar denkt aan het verleden en aan het heden. Over de toekomst schrijft hij niet. Maar dit is niet het einde van zijn hoop op Gods toekomst. Een maand later, op 14 augustus 1944 schrijft hij aan Eberhard:

God vervult niet al onze wensen maar al zijn beloften, dus Hij blijft heersen over de aarde, behoedt zijn kerk, schenkt ons altijd nieuw geloof, legt ons geen zwaardere lasten op dan we dragen kunnen, verblijdt ons met zijn nabijheid en zijn hulp, verhoort onze gebeden en leidt ons tot zich langs de beste en kortste weg. Dit doet God, ontwijfelbaar zeker, en zo bereidt Hij zich lof door ons (VeO, 383).

Ik schrijf deze regels midden in de vierde golf van de coronacrisis en, hoewel onze tijd niet direct vergelijkbaar is met de tijd van Bonhoeffer, geven zijn woorden mij toch ook stof tot nadenken over onze huidige tijd. Ook onze toekomst is onzeker geworden. Niet alleen sinds de coronacrisis. Al langer. Er zijn grote zorgen over de klimaatverandering en ondanks stevige beloften slagen de politieke leiders er nog onvoldoende in om de uitstoot van CO2 tegen te gaan. Het politieke landschap is in Europa en in de Verenigde Staten sterk veranderd. Het populisme wint steeds meer terrein, de president van Amerika moet het hebben van leugens en kretologie. In Nederland komen er steeds meer kleine partijen bij, waardoor het moeilijk wordt om coalities te vormen. Economisch gaan we heel onzekere tijden tegemoet, maar er is al een tijdlang een ontwikkeling gaande waardoor een kleine groep schatrijk wordt en de middenklasse verarmt. Ook de zekerheid van een vaste baan of een vast pensioen staat steeds meer op de tocht. Het geweld van extreme moslimgroepen en de economische misère in veel landen drijft steeds meer wanhopige mensen richting Europa, dat met deze migratie niet goed raad weet. In heel West-Europa, maar nu ook in de Verenigde Staten, kalven de kerken af en spelen nog maar een marginale rol in de samenleving. Als reactie op al deze onzekerheden zien we vergelijkbare verschijnselen als in Bonhoeffers tijd. Populisten met een zeker charisma trekken veel aandacht en velen raken in hun ban. Anderen ontvluchten de realiteit met een buitensporige vorm van consumptiegedrag. Weer anderen zoeken in christelijke of interreligieuze vormen van spiritualiteit een zielenrust die alleen verworven kan worden door zich af te sluiten voor de realiteit. Bonhoeffer leert mij om deze tijd te zien in het perspectief van Gods zegen en vergeving. Dan opent zich een mogelijkheid om dankbaar te zijn voor het goede, en kritisch te onderscheiden wat niet goed is. Dan krijgen we misschien ook oog voor wat we geleerd hebben in de afgelopen jaren, niet alleen door wat goed was, maar ook door wat niet goed was. Ik denk aan ons slavernijverleden en het nog steeds voortdurende racisme. Dan zullen we beter toegerust zijn om de uitdagingen van vandaag aan te gaan vanuit een besef van verantwoordelijkheid voor en vertrouwen in de toekomst.

De aantrekkingskracht die volgens mij van Bonhoeffers 'Verantwoording' uitgaat is vooral de morele moed en vastberadenheid die voortkomen uit een diepe religieuze verankering, maar ook uit een persoonlijk besef van roeping. Ik denk dat dit ook in onze tijd richtinggevend kan zijn. En al leefde Bonhoeffer in een andere tijd dan de onze, ook wij hebben deze volhardende moed nodig. Om het klimaatprobleem aan te pakken, bijvoorbeeld. Of de groeiende ongelijkheid tussen arm en rijk. Of de opvang van vluchtelingen. Om de ethische dilemma's van een steeds toenemende technologie te doordenken en keuzes te maken. We hebben daarbij integere leiders nodig, zei Bonhoeffer. En dat zijn verantwoordelijke, moedige, volhardende leiders. En bij leiders denk ik niet alleen aan CEO's of politici, maar ook aan ouders, leerkrachten, geestelijken, opiniemakers, influencers. Ieder van ons kan op een gegeven moment een leider zijn voor anderen, een inspirerende voorganger, een rolmodel. Zoals Bonhoeffer dat was, en nog steeds is voor vele mensen.

Bij Bonhoeffer kwam dit voort uit een diepe religieuze verankering. Hij wist dat hij er als mens niet alleen voor stond. Dat hij ook niet als autonoom individu zelf de baas was over zijn leven. DE mooiste

tekst uit de 'Verantwoording' vind ik deze:

Ik geloof dat God alles, ook het slechtste, ten goede kan laten keren. Hiervoor heeft Hij mensen nodig die met alles hun voordeel doen. Ik geloof dat God ons in iedere moeilijke situatie zoveel weerstandsvermogen geeft als we nodig hebben. Maar Hij geeft het niet vooraf, opdat wij niet op onszelf maar op Hem vertrouwen. Dit geloof zou alle angst voor de toekomst moeten overwinnen. Ik geloof dat ook onze fouten en vergissingen zin hebben en dat het voor God niet moeilijker is deze te gebruiken dan de daden waarvan wij denken dat ze goed zijn. Ik geloof dat God geen noodlot is buiten de tijd maar dat Hij wacht op eerlijk bidden en verantwoord handelen en hierop antwoord geeft.

Voor mij, in onze tijd, waarin zovelen niet weten wat zij zich bij God moeten voorstellen, is Bonhoeffer een voorbeeld van een diepe verankering in God, die ook wij nodig hebben en die ook voor ons mogelijk is. Velen hebben twijfels gekregen oer hun traditionele godsbeeld of hebben dit helemaal losgelaten. Zij kunnen iets leren van de zoektocht van Bonhoeffer die hier ook doorheen gegaan is, maar toch uit is gekomen bij een visie op God die veel mensen in de moderne tijd aanspreekt. We kunnen zo ook uit de impasse komen dat godsdienst iets is waar je eigenlijk niets zeker over kunt weten. Te vaak wordt er ook in de kerk gezegd dat wij het eigenlijk niet weten, en getuigen voorgangers van hun eigen onzekerheid. Dit is ook zeker begrijpelijk gezien de leegloop van de kerken, die maar niet te stoppen lijkt. Ik geloof echter dat we enerzijds eerlijk kunnen beamen dat God een mysterie is, dat wij niet kunnen doorgronden en dat alle godsbeelden slechts menselijke en dus beperkte benaderingen zijn. Maar dat we anderzijds een diepe, krachtige en inspirerende relatie met het goddelijk mysterie kunnen opbouwen die ons de moed, de overtuigingskracht en de volharding geven die wij nu nodig hebben. De bron van die diepe verankering in God was bij Bonhoeffer niet zijn rationele vermogen of zijn theologische kennis, maar een dieper gelegen zintuig, een op ervaring gebaseerde en gevoelsmatige ondervinding. Hij was een geraakte, een geroepene, en hij *liet* zich raken, *liet* zich aanspreken. Voor hem waren meditatie en gebed belangrijke voedingsbronnen voor zijn relatie met God. Maar ook muziek en zang speelden een belangrijke rol. In mijn boek over zijn spiritualiteit heb ik daar meer over gezegd.¹ Hij heeft geleerd om zich steeds weer aan die diepe innerlijke aanraking en roepstem toe te vertrouwen, zich eraan over te geven, en er praktische consequenties uit te trekken. We kunnen dan ook zeggen dat Bonhoeffers spiritualiteit ten diepste mystiek van aard is. Dat wil zeggen: hij werd gevoed uit een Bron die van binnen opwelde, die niet afhankelijk was van theologische kennis, van kerkelijke of maatschappelijke ondersteuning. Daardoor had hij geleerd geestelijk op eigen benen te kunnen staan. En dat maakt hem tot die krachtige persoon, dat rolmodel van moed en volharding. Die weg staat ook ons open. Het is de weg naar binnen. Dag Hammarskjöld zei, dat de weg naar binnen de langste weg is. Ja, kan ik uit eigen ervaring zeggen, het is een levenslange weg. Maar het is vooral een hoopvolle weg. Van die hoop moeten wij verantwoording afleggen,. Ook in onze tijd.

¹ Zie Kick Bras, *Voor het leven. De spiritualiteit van Dietrich Bonhoeffer*.